

*Hoe ouders – volgens wetenschappers –
hun kinderen geestesziek maakten*

Ijskastmoeders en incestvaders

In de decennia na de Tweede Wereldoorlog keken psychiaters met argusogen naar de ouders van kinderen met psychische problemen. Geïnspireerd door psychoanalytische theorieën gingen zij er voetstoots van uit dat de oorzaak van zulke klachten lag in een problematische opvoeding. Of het nu ging om anorexia nervosa of een drugsverslaving, ouders waren de schuldigen. Maar in de jaren tachtig en negentig gingen sommige ouders direct de confrontatie aan met deze vooroordelen.

AUTEUR: IRENE GEERTS (OPEN UNIVERSITEIT)

Sera Anstadt kon er niet de vinger op leggen, maar ze voelde het. In de moeizame contacten die ze had met psychiaters, psychologen en maatschappelijk werkers leek het steeds alsof ze haar ergens van beschuldigden. Haar zoon Raf had sinds zijn puberteit, eind jaren zestig, steeds ernstiger geestelijke problemen gekregen. In de jaren die volgden, kwam Anstadt er niet alleen achter dat de professionals die problemen onder elkaar als schizofrenie aanduidden, maar ook dat zij door de meesten van hen gezien werd als de oorzaak daarvan.

Anstadt beschreef haar ervaringen in het boek *Al mijn vrienden zijn gek*, dat in 1983 verscheen en jarenlang zou worden herdrukt. Veel mensen herkenden zich erin. Ouders van kinderen en jongeren die ernstige psychische problemen ontwikkelden, liepen regelmatig aan tegen – vaak onuitgesproken – verwijten van hulpverleners dat ze hun kind letterlijk gek zouden hebben gemaakt. Moeders door bijvoorbeeld hun kille opvoedstijl, hun overbeschermende houding, of de dubbele boodschappen waarmee ze hun kind bestookten. Vaders door hun afwezigheid, hun gebrek

aan ruggengraat, of de incestueuze handelingen die ze met hun kinderen zouden hebben gepleegd. Ook konden professionals het hele gezin als zondebok bestempelen; dan beschouwden ze het psychisch zieke gezinslid als de kanarie in de kolenmijn die de toxische dynamiek in de familie verraadde.

Uiteraard zijn er helaas altijd gezinnen geweest waarin dergelijke problemen daadwerkelijk speelden. Waar Anstadt en haar lotgenoten tegenaan liepen, was echter dat deze problemen niet werden vastgesteld op basis van onderzoek naar hun individuele situatie, maar op basis van veronderstellingen die voortkwamen uit heersende psychologische theorieën.

OUDERS IN DE SCHIJNWERPERS

Begin twintigste eeuw was de psychiatrie sterk medisch-biologisch geïntereerd. Door de hersenen van overleden patiënten te onderzoeken, probeerden psychiaters dichter bij de oorzaak van ernstige psychiatrische aandoeningen te komen. Om patiënten beter te kunnen behandelen, ontwikkelden ze ingrijpende methoden, zoals de insuline-

1

1 DE FREUDIAANSE INSPIRATIE

Sigmund Freud en zijn dochter Anna Freud, fotograaf onbekend, 1913. Hun werk vormde een belangrijke inspiratie voor het moedervijandige denken (bron: Library of Congress via Wikimedia Commons)

shockkuur, de lobotomie en de elektroshocktherapie. Maar de resultaten bleven beperkt, terwijl de risico's en de bijwerkingen van zulke behandelingen voor de patiënten groot waren. Zolang genezing nog uit zicht bleef, zo concludeerden experts, was het beter om ernstige geestelijke problemen te proberen voorkomen.

Vanuit die gedachte ontstond vanaf de jaren twintig veel aandacht voor preventie. Een van de belangrijkste aspecten daarvan was het welzijn van het opgroeiende kind. Dat hing samen met de theorie dat psychische problemen hun oorsprong vonden in traumatische ervaringen in de vroege jeugd – een inzicht dat, oorspronkelijk geformuleerd door Sigmund Freud in het kader van zijn psychoanalytische benadering, vanaf de jaren twintig snel aan invloed won. Ouders, vooral de moeder, stonden steeds meer in de schijnwerpers. Daarbij ging het niet om hun rol in de zorg voor een kind met psychische problemen, maar om hun rol in het ontstaan van die problemen.

IJSKASTMOEDERS

Deze gedachtegang werd allereerst uitgediept in het onderzoek naar schizofrenie – chronisch lijden aan wanen en hallucinaties, oftewel psychosen. Door vanuit psychoanalytisch perspectief te kijken naar (gewoonlijk jongvolwassen) patiënten en de manier waarop hun moeders met hen omgingen, kwamen onderzoekers tot de conclusie dat de psychosen voortkwamen uit de afstandelijke en tegelijk overbeschermende opvoedstijl van de moeders. 'Schizofrenogene moeders', moeders die de neiging hebben schizofrenie te veroorzaken, noemde de Duits-Amerikaanse psychiater Frieda Fromm-Reichmann ze in een artikel uit 1948. In datzelfde jaar presenteerde de Oostenrijks-Amerikaanse kinderpsychiater Leo Kanner wat volgens hem de oorzaak was van autisme: kille ouders, die hun kind als het ware opvoedden in een ijskast. Vooral de moeders zou dit beeld aanleven; zij kwamen bekend te staan als 'ijskastmoeders'.

Met de toenemende populariteit van de psychoanalyse vonden soortgelijke ideeën hun weg naar de wetenschap rond allerlei psychiatrische diagnoses. Psychiaters pasten het werk van Freuds dochter, Anna Freud, in de jaren veertig bijvoorbeeld toe op de theorievorming rond anorexia nervosa. Ze associeerden de onderdrukking van de eetlust met de onderdrukking van seksuele verlangens, wat puriteinse moeders er bij hun dochters ingestampt zouden hebben. En in de jaren tachtig doken gelijkaardige gedachten op in het werk van de Amerikaanse psychologen Duncan Stanton en Thomas Todd. In hun optiek was een drugsverslaving vaak een antwoord op huwelijksproblemen van de ouders. Met hun verslaving zouden kinderen proberen

om hun ouders een gezamenlijke focus te geven, om zo hun relatie te redden.

IMMUUN VOOR KRITIEK

Veel theorieën waren gebaseerd op de klinische ervaring van behandelaars. Onderzoekers stelden vast dat moeders van patiënten bijvoorbeeld gespannen en overbezorgd overkwamen, terwijl ze tegelijk hun emoties probeerden te verbergen. Dit verbonden ze steevast met de conclusie dat een dergelijke paradoxale houding bij de opvoeder waarschijnlijk de oorzaak vormde van de ziekte van het kind.

Een enkele vakgenoot – vaak zelf een ‘ouder-van’ – wees erop dat zo’n houding niet vreemd was voor mensen wier kind ineens voor hen onbegrijpelijk, beangstigend en onvoorspelbaar gedrag was gaan vertonen, terwijl ze wisten dat de dokter dat hun aanrekende. Maar zulke kritiek beklifde lange tijd niet. Integendeel, de manier waarop deze ouders werden neergezet kon extreme vormen aannemen. Zo vergeleek autisme-expert Bruno Bettelheim in zijn boek *The Empty Fortress* uit 1967 kinderen met autisme in een gezin met gevangenen in een concentratiekamp, omdat ze totaal afhankelijk waren van destructieve, irrationele krachten – oftewel hun ouders. Volgens Bettelheim was de hoofdoorzaak van autisme de wens van de ouders dat het kind niet zou bestaan.

Het was geen toeval dat dit gedachtegoed zo sterk opkwam vlak na de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de oorlog hadden veel kinderen hun ouders verloren of waren ze anderszins getekend geraakt voor het leven, en er waren veel zorgen om de losgeslagen jeugd. De Britse psychiater John Bowlby deed eind jaren veertig onderzoek onder wees geworden en criminele kinderen, en ontwikkelde op basis daarvan

Eén psychiater vergeleek kinderen met autisme in een gezin zelfs met gevangenen in een concentratiekamp

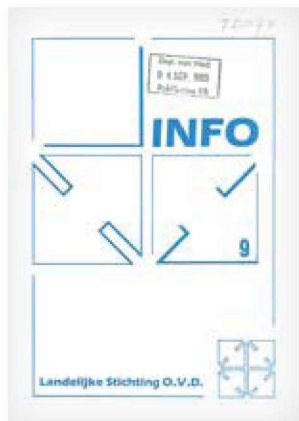
zijn hechtingstheorie. Die stelde dat een goede hechting, vooral aan de moeder, in de eerste jaren cruciaal was om een kind te laten opgroeien tot een geestelijk gezonde volwassene. De hechtingstheorie vond niet alleen de weg naar experts, maar ook naar het grote publiek. ‘Er rust een grote verantwoordelijkheid op haar,’ lezen ouders in een populair Nederlands handboek voor opvoeders uit 1966 over de moeder, ‘want het kind krijgt de gevolgen te dragen van al wat zij verkeerd zou doen.’

DE NEDERLANDSE SITUATIE

In Nederland werden de internationale ontwikkelingen veelal op de voet gevolgd. Zo schreef psychiater Christien Lafeber in 1963 een invloedrijk proefschrift over anorexia nervosa, waarin ze diep inging op de rol van de ouders bij het veroorzaken van dit ziektebeeld. Psychiater Jan Foudraine liet in zijn bestseller *Wie is van hout...* in 1971 de complexe dynamiek tussen ouders en kinderen zien waaruit schizofrenie ontstond, en bracht die ideeën daarmee naar een breed publiek.

Ook vanuit de overheid en de zorginstellingen werd kennisontwikkeling langs deze lijnen actief ondersteund. Het ministerie van Volksgezondheid nodigde eind jaren zestig buitenlandse experts uit om cursussen gezinstherapie te geven aan behandela-

Oudervijandige theorieën waren deel van breder gedragen generatieconflicten en opvattingen over de ziekmakende samenleving

2 NIEUWSBRIEVEN

Nieuwsbrieven van de Stichting Anorexia Nervosa (no. 1, maart 1979) en de Landelijke Stichting Ouders van Drugverslaafden (no. 9, 1984) (bron: respectievelijk privéarchief Erik Vleeschdraager en Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).

ren. En in de jaren tachtig werd in de Nederlandse verslavingszorg, die snakte naar handvatten om de vele heroïneverslaafden in die tijd te helpen, op grote schaal het werk van Stanton en Todd uitgedragen. Zo vond het internationale gedachtegoed ook in Nederland op allerlei manieren zijn weg.

Alleen op het gebied van autisme ging het anders. Daar bestond al sinds de jaren dertig een eigen, zeer bescheiden Nederlandse onderzoekstraditie die autisme beschouwde als aangeboren en naar ouders keek als bondgenoten die ook steun verdienen. Die stroming kreeg echter pas vanaf eind jaren zestig meer bekendheid door het werk van orthopedagoog Ida Frye, kinderpsychiater Sjeff Teuns en, wat later, orthopedagoog Ina van Berckelaer-Onnes. Toch bleven ook in Nederland de oudervijandige theorieën uit het buitenland nog wel een tijd circuleren in de media. Zo herinnerde Van Berckelaer-Onnes zich dat ze alsnog regelmatig ouders in haar spreekkamer trof die gebukt gingen onder schuldgevoelens na het lezen van een artikel in de *Libelle*.

HUMANERE METHODEN

Het was niet direct zo dat de experts erop uit waren om ouders in een kwaad daglicht te stellen. Deze theorieën vonden hun oorsprong in een tijd dat de middelen die de psychiatrie in handen had om mensen met

ernstige chronische problemen te helpen – zoals de vaak beschadigende, levensgevaarlijke en traumatische shock-kuren die toen in zwang waren – behandelaren deden verlangen naar humanere methoden. Praattherapieën zoals psychoanalyse en gezinstherapie leken in die behoefte te voorzien. In de jaren zestig en zeventig kwam daar de invloed van de antipsychiatrie nog bij. Psychiatrische problemen waren vanuit antipsychiatrisch perspectief geen ziekten, maar juist gezonde reacties op een ziekmakende samenleving – een gedachtegoed dat sterke weerklank vond in het maatschappelijk klimaat van die tijd, waarin alle traditionele verhoudingen ter discussie waren komen te staan.

Dat had ook zijn weerslag op de minimaatschappij van het gezin. Therapeuten spoorde hun patiënten aan om bij zichzelf na te gaan hoe hun problemen voortkwamen uit hun opvoeding, die conflicten zonder terughoudendheid met hun ouders uit te vechten, en zich zo los te maken uit het gezin. De effecten hiervan op de ouders, die over het algemeen net zomin kwaadwillend waren als de hulpverleners, bleven echter vaak een blinde vlek. Zelfs deskundigen die benadrukten dat het niet de bedoeling was om ouders te beschuldigen, omdat die zelf ook slachtoffer waren van hun opvoeding, slaagden er maar moeilijk in ouders te bejegenen op een manier die hen niet belastte.

IN PROTEST

De oudervijandige theorieën en de pijnlijke effecten daarvan waren een belangrijke reden voor naasten van psychiatrisch patiënten om vanaf eind jaren zeventig belangenorganisaties op te richten. Onderdeel van hun collectieve verzet was de manier waarop ouders, maar inmiddels

2

ook partners en hele gezinnen, door hulpverleners werden buitengesloten en gedemoniseerd. Een paar jaar eerder hadden ouders van kinderen met autisme al verenigingen en stichtingen opgezet. Uit hun agenda blijkt echter dat de ijskastmoeder in Nederland toen al passé was: zij richtten zich vooral op het delen van informatie en het mede-ontwikkelen van nieuwe begeleidingsmethoden. Daarentegen stond bij de oprichting van de Stichting Anorexia Nervosa in 1978 de bestrijding van kwetsende wetenschappelijke oordelen over de ouders voorop.

Bij die gelegenheid presenteerde voorzitter René Sieders, zelf ook 'vader-van', een lange lijst van theorieën over hoe ouders hun kinderen tot anorexia zouden drijven, variërend van moeders die

weigerden hun dochter te laten opgroeien tot vaders die emotioneel afwezig waren en de verdenking van incest aan zich hadden kleven. Zelf academisch geschoold, hield hij in het blad van de stichting jarenlang de onderzoeksliteratuur kritisch tegen het licht. De slordige manier waarop anorexia-onderzoekers met causaliteit omgingen en zo in zijn ogen zonder wetenschappelijke basis verregaande conclusies over ouders trokken, joeg hem telkens weer op de kast: 'Mij is opgevallen dat alle vaders van anorexia's een neus hebben, dat zal dus wel de oorzaak van AN zijn.'

INCESTVADERS

Ook in de Landelijke Stichting Ouders van Drugsverslaafden (LSOVD), die twee jaar

3 KILLE MOEDER?

Een moeder met kind, foto van Jac de Nijs, 1961 (bron: fotocollectie Anefo, Nationaal Archief Den Haag)

‘Mij is opgevallen dat alle vaders van anorexia’s een neus hebben, dat zal dus wel de oorzaak zijn’

later werd opgericht, speelde het verzet tegen het oudervijandige gedachtegoed een belangrijke rol. Hier werd dat vooral belichaamd door bestuurslid en ‘vader-van’ Douwe Bartstra. Net als Sieders legde deze socioloog genadeloos de zwakke methodologieën en statistische miskleunen bloot in het onderzoek van invloedrijke experts als Stanton en Todd. Tijdens een congres in Italië in 1984 deed Bartstra verschillende pogingen om hen en andere prominenten uit het vak hiermee te confronteren. In reactie op de voordracht van een spreker die claimde dat 90 procent van de drugsverslaafde meisjes door hun vader was verkracht, presenteerde Bartstra zich

als vertegenwoordiger van een organisatie die kennelijk een organisatie van verkrachters was, en vroeg hij de man hoe hij aan dat percentage incestslachtoffers was gekomen. Zelf had hij namelijk de ervaring dat drugsverslaafden hun verhalen aanpasten aan wat hulpverleners of onderzoekers wilden horen: ‘Berust het alleen op wat de verslaafde, helemaal kapotte meisjes zeggen, ook onder druk gezet om “het” te bekennen, om vervolgens extra troost en aandacht te krijgen?’ Maar de enige aanwezigen die Bartstra’s kritiek op prijs stelden, waren de ouders van drugsverslaafden die tijdens het congres als vrijwilligers de catering verzorgden.

BONDGENOTEN

Beschuldigde ouders voelden zich zeker niet altijd sterk genoeg om zo’n confrontatie aan te gaan. Afgezien van de nodige kennis vergde het ook het nodige zelfvertrouwen om in te gaan tegen het gedachtegoed dat hen juist had ondergraven en beladen met zelfverwijt. Ria van der Heijden, die in 1984 de Vereniging Ouders van Chronisch Psychotici (VOCP, het latere Ypsilon) oprichtte, was ervan overtuigd dat het schuldgevoel dat daar het gevolg van was haar en haar lotgenoten lang had weerhouden van actie. Haar organisatie had een succesvolle start, omdat zij vroeg kennismaakte met psychiater Rigo van Meer, die op dat moment ook ten strijde trok tegen de manier waarop in de geestelijke-gezondheidszorg tegen ouders van kinderen met schizofrenie werd aangekeken. Hun alliantie bleek zo succesvol dat ze

tegenwoordig gezien worden als de tandem die het denken over schizofrenie in Nederland in de jaren tachtig en negentig deed kantelen naar de opvatting dat schizofrenie een hersenziekte is, die net zomin te wijten is aan ouders als suikerziekte of kanker. Tegelijk kantelde ook de hoofdstroom in de psychiatrie, maar dat ging niet op alle vlakken even snel. Vooral rond drugsverslaving was het oudervijandige denken in deze periode juist in opmars. Dat maakte het voor de LSOVD dan ook extra moeilijk om stabiele bondgenootschappen te vinden onder wetenschappers en hulpverleners in de verslavingszorg. Ook de Stichting Anorexia Nervosa kampte jarenlang met dit probleem.

KEREND TIJ

Vanaf de jaren negentig begon het oudervijandige gedachtegoed langzaam uit de hoofdstroom van de psychiatrie te verdwijnen. Met de opkomst van *evidence-based* onderzoek werden de eisen die aan psychologisch en psychiatrisch wetenschappelijk onderzoek werden gesteld aangescherpt op een manier die Sieders en Bartstra zullen hebben toegejuicht. Nieuw onderzoek ontcrachtte de theorieën die ouders in een negatief daglicht hadden gesteld. Mede door de inspanningen van de naastenbeweging begonnen behandelaren ouders te beschouwen als partners in de zorg. Het werd nu van belang ouders te leren hoe ze zo goed mogelijk met de psychiatrische problemen van hun kinderen konden omgaan, wat de situatie voor alle betrokkenen enigszins kon verlichten. Hierin weerspiegelt zich ook de verandering in het maatschappelijk klimaat: de strijd tussen de generaties, die zo kenmerkend was geweest voor de jaren zestig, zeventig en tachtig, was gaan liggen.

Nederlanders voedden hun kinderen niet langer op vanuit autoriteit, maar op basis van onderhandeling. Het idee dat je jezelf radicaal moest losmaken van je gezin, verloor aan populariteit.

Dat wil niet zeggen dat het oudervijandige denken daarmee ook direct uit de psychiatrische praktijk verdwenen was. Generaties hulpverleners waren door dit gedachtegoed gevormd, en daardoor konden ouders hier nog lang tegenaan lopen. Overheidsbeleid gaf de nieuwe benadering van ouders nog een steuntje in de rug. In de tijd dat zij hun organisaties oprichtten, werd net 'deinstitutionalisering' van de zorg het motto: psychiatrisch patiënten die hun leven sleten in een inrichting moesten zo veel mogelijk terugkeren naar de samenleving. Vanaf de jaren negentig werd dat stap voor stap de praktijk. Het aantal bedden in instellingen daalde, terwijl de zorg zo veel mogelijk moest worden overgenomen door de 'participatiesamenleving'. Daarmee hadden de professionals een maatschappelijke opdracht gekregen die erop neerkwam dat ze ouders en kinderen niet langer uit elkaar moesten drijven, maar juist bij elkaar moesten houden. ■

1 AANKLACHT VAN EEN MOEDER

Omslag van *Al mijn vrienden zijn gek* van Sera Anstadt, uitgegeven door BZZTôH in 1983 (bron: collectie auteur)

Meer lezen?

Dit artikel is gebaseerd op Irene Geerts' proefschrift over de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse beweging van naasten in de geestelijke-gezondheidszorg, dat in 2024 verschijnt. Sera Anstadt beschreef haar ervaringen in *Al mijn vrienden zijn gek. De dagen van een schizofrene jongen* ('s-Gravenhage 1983). Douwe Bartstra deed dat onder het pseudoniem Jan Woelre in *Mijn zoon is verslaafd. Een lijdensweg door de hulpverlening* ('s-Gravenhage 1985). Het citaat uit het handboek voor ouders komt uit Anneke Ritberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarnemers. Een geschiedenis van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij* (MVM) 1968-1973 (Hilversum 1998) p. 36. Het citaat van René Sieders komt uit zijn boekbesprekingsrubriek in *ANtenne* nr. 7 (1980) p. 13, te vinden in de Koninklijke Bibliotheek. Het citaat van Douwe Bartstra komt uit het artikel 'Hoe therapeuten, vol ontzag, naar onzin luisteren...' in *Het Parool* van 20 september 1984. Voor wie meer wil lezen is een goed begin Edward Dolnick, *Madness on the Couch. Blaming the Victim in the Heyday of Psychoanalysis* (New York 1998).